

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 18 (2016)

AFLEVERING 2

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

VERGELIJKENDE RECHTSGESCHIEDENIS VAN DE EUREGIO MAAS-RIJN

EEN DRIEHOEKSV ERHOUDING¹

1 Inleiding

In deze bijdrage staat de vergelijkende rechtsgeschiedenis van de 'Limburgse territoria' in de Euregio Maas-Rijn, waar de Nederlandse, Belgische en Duitse rechtsgeschiedenis elkaar ontmoeten centraal. Ik gebruik daarbij het beeld van een driehoeksverhouding, doorgaans gebruikelijk voor een romantische relatie, waarbij twee personen los van elkaar verliefd zijn op dezelfde persoon en de protagonist moet concurreren met een rivaal om de hand van zijn of haar geliefde.² Hier gaat het echter om staatkundige relaties, die het rechtsleven in de Euregio Maas-Rijn hebben bepaald en waarin de romantische liefde vaak ver te zoeken was. De protagonisten zijn niet altijd dezelfde, de Euregio Maas-Rijn is echter de constante. Naast de Zeventien Nederlanden van Karel V en het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie zullen ook de Zuidelijke Nederlanden, de Republiek der Verenigde Nederlanden, Pruisen, de hertogdommen Kleef-Mark, Gulik-Berg, de prinsbisdommen Keulen en Luik en enkele rijksonmiddellijke territoria in afwisselende driehoeken figureren.

2 Eigen karakter van de rechtsgeschiedenis in de territoria tussen Maas en Rijn

Kenmerkend voor de Limburgse territoria in de vroegmoderne periode (zestiende-achtentiende eeuw) zijn twee a priori tegenstrijdige tendenzen: de opkomst van moderne gecentraliseerde staten, met als voornaamste kenmerk exclusiviteit van overheidsgezag over onderdanen binnen een afgebakend territorium enerzijds en toenemende territoriale versnippering anderzijds. Terwijl de opkomst van moderne staten het mogelijk maakte belangrijke hervormingen van bestuur, wetgeving en rechtspraak door te voeren, leidde de machtspolitiek van absolutistische vorsten ook tot een grote mate van instabiliteit, oorlogen en een periodieke herschikking van de staatkundige indeling, met name in grensgebieden zoals het gebied tussen Maas en Rijn, die zich in de invloedssfeer van meerdere mogendheden bevonden.

1 Uitgeschreven tekst van de lezing naar aanleiding van de uitreiking van de Sarton-Medaille 2016-2017, in verkorte vorm uitgesproken te Gent op 10 november 2016. De Engelse versie zal in 2017 worden gepubliceerd in het tijdschrift *Sartoniana*, dl. 30. De auteur dankt het Sarton comité voor de toestemming de Nederlandstalige versie in *Pro Memoria* te mogen publiceren.

2 <https://nl.wikipedia.org/wiki/Driehoeksverhouding>.

Aan het begin van de zestiende eeuw leidde de opkomende territorialisering in het Limburgse Maasdal tot een problematische afbakening van invloedssferen tussen de Bourgondische en de Nederrijns-Westfaalse kreits, tussen de Zeventien Nederlanden van Karel V en de overige gebieden van het Heilige Roomse Rijk. De daaruit resulterende complexe staatkundige indeling werd in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw gecompliceerder ten gevolge van internationale verdragen, die leidden tot verdere verkarveling van territoria. Dit was onder meer het geval met de Landen van Overmaze die bij het Partagetractaat van 1661 werden gedeeld tussen de Zuidelijke Nederlanden en de Republiek. In nog sterkere mate was hiervan sprake bij de Vrede van Utrecht (1713) en het Barrièretractaat van Antwerpen (1715), die resulteerden in de verdeling van het Overkwartier van Roermond tussen Oostenrijk, Pruisen en de Republiek der Verenigde Nederlanden. Opvallend element bij al deze delingen is, naast handhaving van de bestaande bestuurlijke en rechterlijke instellingen binnen de Limburgse territoria, de inrichting van parallelle instituties en inpassing daarvan in de overkoepelende structuren van de nieuwe machthebbers.

De bestaande instellingen en regels gingen ten gevolge van de politiek van de nieuwe soevereinen in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw meer variatie vertonen. Dit maakt het mogelijk aspecten van bestuur, wetgeving en rechtspraak in de verschillende Limburgse territoria te vergelijken en verschillen in benadering bijvoorbeeld tussen de Republiek, de Zuidelijke Nederlanden, Luik en Pruisen te bestuderen. Leidende vraag daarbij is steeds: wat betekende de toenemende staatkundige verbrokkeling voor de rechtsbedeling in de Limburgse territoria?

3 Territorialisering van de rechtspraak in de vroegmoderne periode

Het eigen karakter van de Limburgse rechtsgeschiedenis in de vroegmoderne periode is in hoge mate bepaald door het streven van Karel V om te komen tot samenvoeging van de Zeventien Nederlanden in een afzonderlijke Bourgondische Kreits en deze zoveel mogelijk ook in rechterlijk-organisatorisch opzicht los te maken van de andere kringen van het Heilige Roomse Rijk. Deze politiek was vooral in het Maasdal moeilijk te realiseren, enerzijds vanwege de hoge mate van territoriale verbrokkeling en anderzijds vanwege het bestaan van uit de middeleeuwen daterende grensoverschrijdende relaties in de rechtspraak, zoals hoofdvaart en hoger beroep op rechterlijke instanties van buitenlandse mogendheden, die niet pasten bij het concept van moderne soevereine staten. De territoriale afronding van de Nederlanden ging daarom juist in dit gebied vaak samen met verbreking van traditionele verbanden en het dwingend opleggen van nieuwe verbanden.

Zo verbood Karel V omstreeks 1530 hoofdvaart en hoger beroep vanuit de landen van Overmaze op de Schepenstoel van Aken en het Rijkskamergerecht en verving deze door ho-

ger beroep op de Soevereine Raad van Brabant te Brussel.³ Zijn pogingen om ook Maastricht onder de werking van het Brabantse privilege *de non evocando et non appellando* te brengen resulteerden in een jarenlange controverse over het hoger beroep te Maastricht, die uiteindelijk in 1537 leidde tot de oprichting van een eigen appelcollege voor de tweeherige stad.⁴

De inlijving van het hertogdom Gelre bij de Nederlanden door Karel V in 1543 maakte dit territorium los uit het machtscomplex van de hertogen van Gulik, dat naast de hertogdommen Gulik en Berg ook Kleef, Mark en Ravensberg omvatte.⁵ Deze ontvlechting betekende echter niet zonder meer een einde van de Gelderse oriëntatie op het Rijnland, zoals mag blijken uit de sterke Gulikse invloed bij de optekening van het costumiere recht van het Overkwartier van Roermond in de zestiende en zeventiende eeuw.⁶ Ten gevolge van de Nederlandse Opstand werd omstreeks 1590 de eenheid van het hertogdom Gelre definitief verbroken, waarbij het zuidelijk gedeelte als Spaans en later Oostenrijks Gelre tot de Zuidelijke Nederlanden bleef behoren en de drie noordelijke kwartieren onderdeel werden van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

Ook de eenheid binnen het Guliks-Kleefse machtscomplex werd ten gevolge van de Kleefse Successie-oorlog (Verdrag van Xanten 1614) verbroken en bracht het hertogdom Kleef binnen de Brandenburgse invloedssfeer. Dit leidde tot een sterke aanwezigheid van Pruisen aan de Nederrijn tot aan de Maas, die na de Spaanse Successieoorlog in 1713 werd uitgebreid door de verwerving van Pruisisch Gelre en het graafschap Meurs. Het hertogdom Gulik daarentegen viel toe aan Palts-Neuburg en ging nadien over in het bezit van de keurvorsten van Beieren.

Hoger beroep op de Schepenstoel van Aken en op het Rijkskamergerecht gold voor de overige gebieden in de Limburgse territoria vanaf 1548 nadrukkelijk als symbool van oriëntatie op het Heilige Roomse Rijk, in plaats van op de Zeventien Nederlanden. Maar ook hier waren de grotere landsheren steeds erop bedacht hun gezag zoveel mogelijk uit te breiden. Zij spanden zich in deze periode in om van de keizer als maar ruimere *privilegia de non evocando et de non appellando* te verwerven en aldus het hoger beroep op de hogere rijksgerechten zoveel mogelijk te beperken en de opkomst van eigen appelcolleges te bevorderen, een tendens die niet alleen naspeurbaar is in de hertogdommen Gulik⁷ en

3 M.W. van Boven, 'De verhouding tussen de Raad van Brabant en de hoofdbanken in zake de appelrechtspraak in civiele zaken', in: B.C.M. Jacobs en P.L. Nève (red.), *Hoven en Banken in Noord en Zuid*. Brabantse Rechtshistorische Reeks, dl. 7, Assen, 1994, 121-134, in het bijzonder 122: *competentio primae appellationis* Limburg aan de Vesdre 1521, Valkenburg 1521, 's-Hertogenrade 1528, Dalhem 1546.

4 A.Fl. Gehlen, 'Inrichting van het hoger beroep te Maastricht (16e-18e eeuw)', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique de Limbourg* (hierna: PSHAL), dln. 134-135, 1998-1999, 207-238.

5 Sinds de *Erbeinigung* van 1496 bestond het machtscomplex van de hertogen van Gulik uit Kleef, Gulik, Berg en Mark, zie J.J. Scotti, *Sammlung der Gesetze und Verordnungen, welche in das ehemahligen Herzogthum Cleve ... ergangen sind*, Düsseldorf, 1826, dl. I, 16; in de periode 1538-1543 viel ook het hertogdom Gelre en Zutphen onder hun territorium.

6 K.J.Th. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond*. Werken OVR, 3^e reeks, dl. 20, Utrecht, 1965, lxxviii, 433-437 (ontwerp landrecht 1532); lxxx, 440-457 (ontwerp landrecht 1564); A.Fl. Gehlen, 'De Guliks-Bergse "Rechtsordnung und Reformation" van 1555', *De Maasgouw*, 1992, 13-20.

7 A.Fl. Gehlen, 'De Guliks-Bergse "Rechtsordnung und Reformation" van 1555', zie ook H.G. Adenauer, *Die Entwicklung der Obergerichte in Jülich-Berg in der Zeit von 1555 bis 1810*, Inaugural-Dissertation, Düsseldorf, 1969, 4-14.

Kleef, maar ook in de prinsbisdommen Luik⁸ en Keulen,⁹ een voorbeeld dat in latere periodes ook door kleinere landsheren, zoals Rekem, Gronsveld en Thorn werd gevolgd.

De opkomst van colleges van hoger beroep, zowel in de tot de Bourgondische Kreits als tot de Nederrijns-Westfaalse Kreits behorende gebieden, zoals de Raad van Brabant te Brussel (1430), het Hof van Gelre te Arnhem (1544), de Commissarissen-Deciseurs te Maastricht (1537), het Reichskammergericht (1495), de Hofraden te Düsseldorf, Kleve en Keulen en de Conseil ordinaire te Luik (1518),¹⁰ elk met hun eigen procesordonnanties, biedt legio mogelijkheden voor een rechtsvergelijkende benadering van het procesrecht en van de rechtspraak.

3 Optekening gewoonterecht in de gebieden tussen Maas en Rijn

Een ander belangrijk aspect van de landsheerlijke centralisatie en modernisering is het streven naar de optekening van het gewoonterecht, zoals in de Nederlanden in gang gezet door Karel V in 1531 en 1540. Hij liep daarmee in de pas met een ontwikkeling die in de Euregio Maas-Rijn vrijwel gelijktijdig in gang is gezet en tot eerdere en kwalitatief belangrijkere resultaten heeft geleid. Met name in het landencomplex van de hertogen van Gulik was er reeds vroeg sprake van door de statenvergaderingen van de hertogdommen gedragen pogingen om te komen tot een omvattend landrecht.¹¹ Deze vernieuwingen werden gestimuleerd door aan de universiteiten van Keulen en Leuven gevormde, in het juridisch humanisme doorknede juristen (de zogeheten 'Erasmijünger') uit de entourage van hertog Wilhelm van Gulik (regeringsjaren 1539-1592), door de negentiende-eeuwse jurist Romeo Maurenbrecher ook wel als 'der Bergische Justinianus' aangeduid.¹² Het door hen opgestelde *Jülicher Landrecht* van 1537 werd al spoedig aangepast aan het nieuwe procesrecht, waarvan de invoering noodzakelijk werd onder invloed van de *Reichskammergerichtsordnung* (1495). Hierdoor kon onder andere de *Gulik-Bergse Gerichtsordnung und Reformation* (1555) zich tot een kwalitatief hoogstaande rechtsoptekening ontwikkelen.

Vrijwel gelijktijdig met het *Jülicher Landrecht*, en in een vergelijkbaar intellectueel klimaat, verscheen in 1538 onder aartsbisschop Hermann von Wied (aartsbisschop 1515-1546)¹³ de

8 *Privilegia de non appellando* 1515, 1521, 1571, zie G. Hansotte, *Les Institutions politiques et judiciaires de la Principauté de Liège aux temps modernes*, Brussel, 1987, 180-181.

9 G. Buhlmann, *Der kurkölnische Hofrat 1597 bis 1692. Entstehungsgeschichte und Rechtsgrundlagen*. Rheinisches Archiv. Veröffentlichungen des instituts für Geschichtliche Landeskunde der Rheinlande der Universität Bonn, dl. 138, Keulen, 1998, 68: *privilegia de non appellando* van 1570 en 1653.

10 De Conseil ordinaire werd in 1518 opgericht met het oogmerk hoger beroep op de rijksgerechten te beperken, Hansotte, *Les Institutions*, 178.

11 Anders dan in de Nederlanden, waar vooral onder Filips II de optekening van gewoonterechten stuitte op een grote mate van weerstand bij de gewestelijke staten en lokale overheden.

12 E.M. Kloosterhuis, *Erasmijünger als politische Reformer. Humanismusideal und Herrschaftspraxis am Niederrhein im 16. Jahrhundert*. Rheinisches Archiv, dl. 148, Keulen, 2006.

13 <https://www.deutsche-biographie.de/sfz70117.html#adbcontent>.

eerste editie van *Keurkeulse Reformation*. Deze had enerzijds tot doel de in het kader van de *Reichsreform* van keizer Maximiliaan I uitgevaardigde wetgeving in Keur-Keulen te publiceren en diende anderzijds de receptie van het Romeinse recht te bevorderen.¹⁴

De vroege rechtsoptekeningen op bevel van Karel V in de Landen van Overmaze staken hierbij als '*travaux préparatoires*', qua omvang, inhoud en volledigheid, mager af, met als gevolg dat zij nimmer werden gehomologeerd.¹⁵

Ook in het in personele unie met het keurvorstendom Keulen verenigde prinsbisdom Luik kwamen al vroeg belangrijke rechtsoptekeningen, zoals de *Reformation de Groesbeck* (1572), tot stand. Door Pierre de Méan, vader van de Luikse Papinianus Charles de Méan, werd omstreeks 1620 ook een ontwerp-landrecht opgesteld. Zijn *Recueil des points marqués pour coutumes du Pays de Liège* werd weliswaar niet gehomologeerd, maar genoot als private rechtsoptekening in de praktijk veel gezag.¹⁶ De gereformeerde landrechten van Gulik (1555) en Keulen (1538/1663) en het Luikse recht worden gekenmerkt door een sterke mate van doorwerking van het geleerde recht. De structuur van deze rechtsoptekeningen was veelal losjes geënt op de indeling van de Codex van Justinianus, zoals passend in de uit de mos Gallicus voortvloeiende, meer wetenschappelijke benadering van inheemse gewoonterechten.¹⁷ In dit type rechtsoptekening staat het procesrecht veelal voorop en komen materieelrechtelijke onderwerpen eerst later aan bod.

Deze gereformeerde landrechten leenden zich, anders dan de betrekkelijk amorfe rechtsoptekeningen in bijvoorbeeld de Landen van Overmaze, ook voor wetenschappelijke bestudering door contemporaine juristen, zoals blijkt uit Melchior Voets' commentaar op de Gulikse *Reformation* en de *Observationes* van Charles de Mean over het Luikse recht.¹⁸

De Gulik-Bergse *Gerichtsordnung und Reformation* vormde nadien een belangrijke bron van inspiratie voor het eerste ontwerp van het eveneens op initiatief van gewestelijke staten, in dit geval van het Overkwartier van Gelre, opgestelde Gelderse Land- en Stadsrecht van 1620.¹⁹ Deze rechtsoptekening is eveneens in sterke mate door het geleerde recht be-

14 R. Maurenbrecher, *Die Rhein-Preußische Landrechte*, Bonn, 1830, dl. 1, 313-314; Kloosterhuis, *Erasmusjünger als politischer Reformer*, 15-65.

15 K.J.Th. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze*. Werken OVR, dl. 1, Bussum, 1977.

16 A.Fl. Gehlen, 'Charles de Méan en het costumiere recht te Maastricht', in: PSHAL, dln. 136-137, 2000-2001, 407-420, in het bijzonder 410; Benoit Lagasse, 'Charles de Méan, de Luikse Papinianus. Biografie van een Luikse jurist uit de zeventiende eeuw', in: *Pro Memorie* 17 (2015) 251-263.

17 Naar het voorbeeld van Charles Dumoulin, *Commentarii in Parisiensis totius Galliae Supremi parliamenti consuetudines*, Parijs, 1538.

18 Maurenbrecher, *Die Rhein-Preußische Landrechte*, dl. 1, 125, 337; M. Voets, *Historia juris civilis Juliacensium et Montensium*, Düsseldorf, 1729; Ch. de Méan, *Observationes et res iudicatae ad ius civile leodensium, romanorum, aliarumque gentium canonicum et feudale*, Luik, 1740-1741; zie voor het Keurkeulse Landrecht tevens A.J. Gilgen, *Handbuch Erztiftisch-Cölnischen Rechten*, Keulen, 1783.

19 A.Fl. Gehlen, 'De Guliks-Bergse "Rechtsordnung und Reformation" van 1555'; B. Van Hofstraeten, *Juridisch Humanisme en costumiere acculturatie. Inhouds- en vormbepalende factoren van de Antwerpse Consuetudines compilatae (1608) en het Gelderse Land- en Stadsrecht (1620)*, dissertatie UM, Maastricht, 2008.

Het Gelderse Land- en Stadsrecht van 1620.

invloed, maar volgt niet langer de structuur van de Codex, maar die van de Instituten. Personen- en familierecht, zakenrecht en verbintenissenrecht gaan hier aan het procesrecht vooraf.²⁰ Dat dit een bewuste keuze was, mag symbolisch blijken uit een door Peter Paul Rubens in opdracht van de Staten van het Overkwartier van Gelre ten behoeve van de eer-

²⁰ Over het institutensysteem, zie: J.E. Spruijt, R. Feenstra en K.E.M. Bongenaar, *Corpus Iuris Civilis. Tekst en vertaling*, dl. 1: Instituten, Zutphen-'s-Gravenhage, 1993, p. xxii-xxiii; voor de aangehaalde passus uit de *Constitutio Imperatoriam*, zie p. 7: 'De keizerlijke majesteit behoort niet alleen met wapenen gesierd, maar ook met wetten gewapend te zijn'.

ste druk van het Landrecht ontworpen titelgravure. Deze toont de aartshertogen Albrecht en Isabella, die het Gelderse Land- en Stadrecht presenteren onder het aan de afkondigingsconstitutie van de Instituten van Justinianus uit 533 ontleende motto ‘*Armīs et legibus utroque clarescere pulchrum*’. Vanwege zijn heldere systematiek diende de Gelderse Land- en Stadrechten nadien weer als interpretatiekader voor de Guliks-Bergse moedercodificatie.

Inmiddels zijn uit later periode meer vormen van kruisbestuiving bij de optekening van gewoonterecht bekend. Zo was het Landrecht van Gronsveld (1671)²¹ grotendeels een rechtstreekse kopie van de herziene versie van de Keurkeulse *Reformation* van 1663 en werden de Recessen van Maastricht (1665) in sterke mate beïnvloed door Luiks recht. De Maastrichtse Recessen kwamen tot stand door samenwerking van beide stadheren, te weten de Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden en de prins-bischoep van Luik. Van bijzonder belang daarbij was de inbreng van de Luikse jurist Charles de Mean, auteur van het enige rechtsgeleerde tractaat over het Maastrichtse gewoonterecht.²²

In de achttiende eeuw kreeg de optekening van gewoonterecht vooral in Pruisisch Opper-Gelre en in het Stift Thorn een nieuwe impuls onder invloed van de Verlichting. De introductie van het *Corpus Iuris Fridericianum* in 1781, als voorloper van het *Algemeine Landrecht* van 1794, noopte tot omzichtige aanpassingen, met name op het gebied van het burgerlijk procesrecht en de rechterlijke organisatie in Pruisisch Gelre, die intensieve onderhandelingen vergden met de Staten van het gewest.²³

Voor eenzelfde complexe taak zag Maria Cunegonde van Saksen, abdis van Thorn, zich bij haar aantreden in 1776 gesteld. Als verlichte abdis streefde zij naar vernieuwing van de rechterlijke organisatie en modernisering van het uit de zestiende eeuw daterende Landrecht van Thorn. Het onder haar auspiciën opgestelde ontwerp van het Nieuwe Landrecht van Thorn (1788) was grotendeels gebaseerd op de Gelderse Land- en Stadrechten van 1620.²⁴

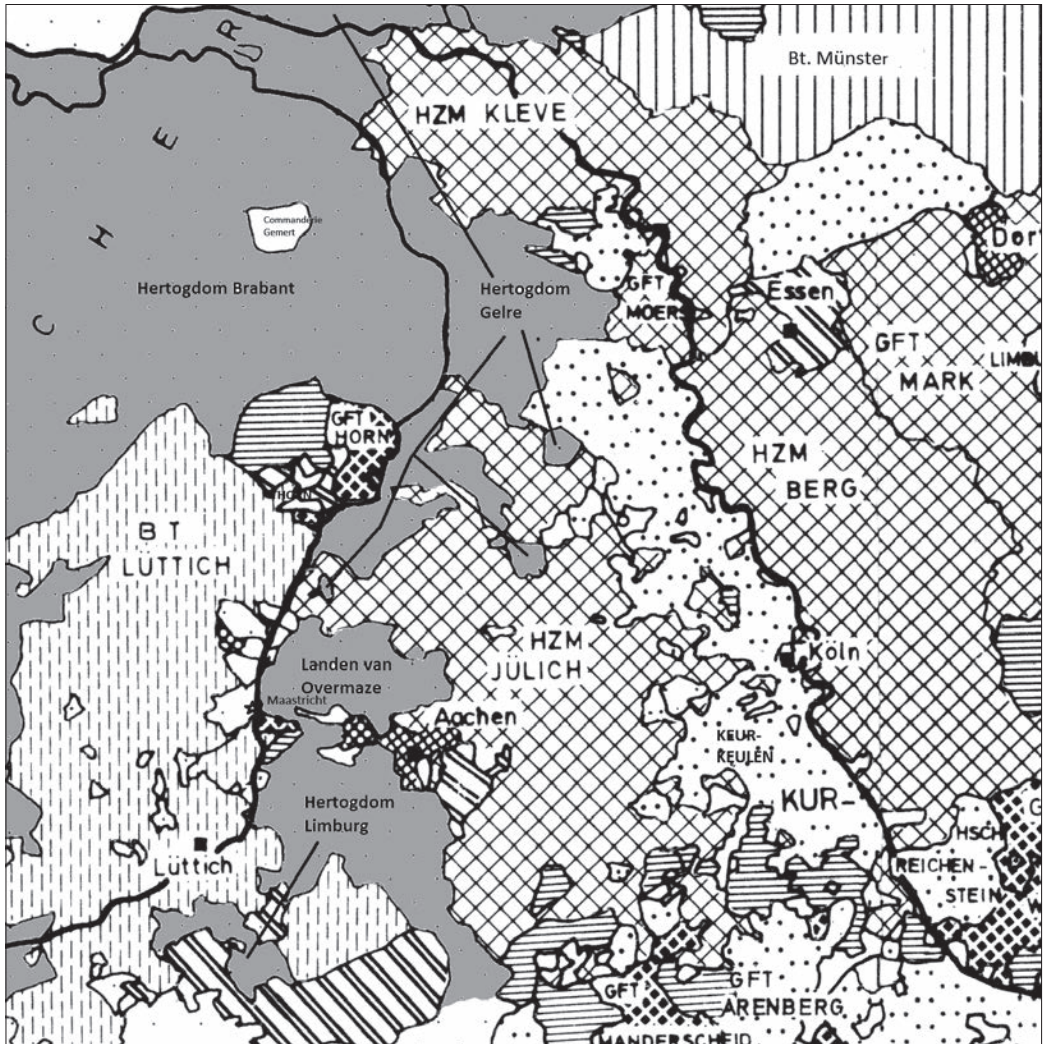
De voorzichtige conclusie mag zijn dat er gedurende de gehele periode van het ancien régime in de territoria tussen Maas en Rijn, ondanks de toenemende territorialisering, sprake is gebleven van een zekere mate van wederkerige beïnvloeding tussen de rechtssystemen van de Bourgondische en Nederrijns-Westfaalse Kreits.

21 De beïnvloeding van het Gronsveldse Landrecht door de Keulse *Reformation* was toevallig: Gravin Anna Christina von Hardenrath, vrouwe van Gronsveld, was een Keulse burgemeestersdochter (Th.J. van Rensch, *Licht op het Zonneleen Gronsveld*, diss. UM, Maastricht 2015, 372, tekst 829-891.

22 A.Fl. Gehlen, ‘Charles de Méan’, 407-420; B. Lagasse, ‘Charles de Méan’.

23 A.M.J.A. Berkvens, ‘Peter Heinrich Coninx als codificator van het burgerlijk procesrecht in Pruisisch Gelre, 1783-1786’, in: M. Gubbels en C.J.H. Jansen (red.), *Regio. Rechtshistorische opstellen aangeboden aan dr. P.P.J.L. van Peteghem*. Rechtshistorische Reeks Gerard Noodt Instituut, dl. 53, Nijmegen, 2010, 235-266.

24 A.M.J.A. Berkvens, ‘Het Nieuwe Landrecht van Thorn. Verlicht absolutisme en codificatie onder het bewind van de vorstin-abdis Maria Cunegonda van Saksen’, in: E.C. Coppens (red.), *Honoris causa. Opstellen aangeboden aan prof. mr. O. Moorman van Kappen ter gelegenheid van zijn vijftienvijftigjarig jubileum als hoogleraar aan de Faculteit der rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen*. Rechtshistorische Reeks Gerard Noodt Instituut, dl. 42, Nijmegen, 1992, 1-28.

Kaart van de Nederrijns-Westfaalse Kreits, bewerkt naar Hans-Joachim Behr, in Andreas Schneider, *Der Niederrheinisch-Westfälische Kreis im 16. Jahrhundert*, Düsseldorf 1985.

4 Verdergaande territoriale desintegratie van een grensgebied

Nadat in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw de ten tijde van Karel V nog bestaande grotere landsheerlijke gebieden (Spaans Gelre en de Spaanse Landen van Overmaze) tussen nieuwe heersers waren verdeeld, bleven de bestaande gewestelijke instellingen en privileges – stilzwijgend of nadrukkelijk – onveranderd.

Voor de nieuwkomers in het gebied tussen Maas en Rijn, zoals de Republiek der Verenigde Nederlanden²⁵ en Pruisen,²⁶ betekende dit dat zij deze gebieden met respect voor bestaande instellingen en tradities moesten inpassen in hun eigen bestuurlijke en rechterlijke organisatie. Hetzelfde gold vanaf 1713 ook voor Oostenrijk, dat na de Spaanse Successieoorlog de soevereiniteit over de Zuidelijke Nederlanden verwierf: Karel VI, Maria Theresia, Jozef II en hun opvolgers waren evenzeer gebonden aan de bestaande instellingen en privileges, zoals Jozef II tijdens de Brabantse Revolutie tot zijn schade en schande in 1789 zou ondervinden. De internationale verdragen die deze delingen regelden, beperkten op diverse wijzen de vrijheidsgraden van de nieuwe machthebber bij de inrichting van bestuur en rechtspraak van hun nieuw verworven territoria. Ik geef drie voorbeelden: de capitulatie van Maastricht (1632), de Landen van Overmaze en het Partagetractaat van 1661 en Spaans Gelre en de Vrede van Utrecht (1713).

Bij de capitulatie van Maastricht op 22 augustus 1632 werd bepaald dat de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden binnen de stad Maastricht en haar district enkel zouden treden in de rechten die voordien toekwamen aan Filips IV van Spanje als hertog van Brabant. De rechten van de prinsbisschop van Luik als medeheer zouden hierdoor op geen enkele wijze worden verminderd (art. 6). De Staten-Generaal moesten, samen met de prinsbisschop, Maastricht besturen 'als een staet ende provincie particulier, verscheyden van andere staten ofte provinciën van beyde de voorz. heren ... soo in materie van justitie, als resort ende politie' (art. 7).²⁷ Maastricht werd ten gevolge van de verovering door Frederik Hendrik geen generaliteitsland, maar bleef een afzonderlijke, tweeherige staatkundige entiteit. Voor de bestuurlijke en rechterlijke organisatie van Maastricht betekende dit dat deze ongewijzigd bleef voortbestaan op de voet zoals deze in 1580 door beide stadsheren gezamenlijk was ingericht.²⁸ Veranderingen konden slechts worden ingevoerd als er sprake was van overeenstemming tussen beide stadsheren, met als gevolg dat vernieuwing tot aan het einde van het ancien régime vrijwel uitbleef.

In de Landen van Overmaze lag de situatie anders. Vanaf de verovering van Maastricht in 1632 waren deze gebieden van strategisch belang voor de Republiek der Verenigde Nederlanden. Sinds 1644 hielden de Staten-Generaal er de hoofdsteden Valkenburg, Dalhem en 's-Hertogenrade bezet en claimden op grond daarvan de soevereiniteit over de Landen van Overmaze. Spanje daarentegen was in het bezit van de stad Limburg aan de Vesdre en stelde zich op het standpunt dat het hertogdom Limburg en de landen van Overmaze in hun totaliteit afhingen van Limburg aan de Vesdre als hoofdstad van de 'province de Limbourg'. Zowel de Republiek als Spanje maakten derhalve aanspraak op de soe-

25 Maastricht (sinds 1632), Staatse Landen van Overmaze (sinds 1644) en Staats-Opper Gelre (sinds 1715).

26 Kleef (sinds 1614) en Pruisisch Gelre (sinds 1713).

27 P.J.H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies*. Maastrandse Monografieën, dl. 21, Assen, 1975, 443; deze regeling werd bevestigd in art. 2 van de Vrede van Munster: '... En sullen ... [de] stad van Maastricht, het ressort van dien, als ook het graafschap van de Vroenhof, ..., blyven aan de voorschreeve Heeren Staaten, in alle en deselve regten en deelen van soevereiniteit en superioriteit ...', C. Smit, *Het vredesverdrag van Munster*, Leiden, 1948, 32.

28 A.Fl. Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht*. Maastrandse Monografieën, dl. 33, Assen, 1981, 20-37.

vereiniteit in de Landen van Overmaze. Deze kwestie was lange tijd onoplosbaar en werd in artikel 2 van de Vrede van Munster (1648) voorlopig terzijde gesteld.²⁹ Zij werd pas definitief geregeld door middel van het Partagetractaat van 26 december 1661.

In de tussengelegen periode trachtten zowel Spanje als de Republiek zoveel mogelijk hun gezag in de Landen van Overmaze te handhaven. De Staten-Generaal bestuurden de door hen bezette gebiedsdelen als generaliteitsland; in de overige gebieden handhaafde de Brusselse Raad van Brabant zoveel mogelijk zijn gezag. Beide partijen stelden in de Landen van Overmaze rechterlijke officieren, rentmeesters en ontvangers aan. Door middel van retorsies en represailles verplichtten zij de ingezetenen hun soevereiniteit en rechtsmacht te erkennen, met als gevolg dubbele belastingen, contributies en over en weer niet erkende rechterlijke uitspraken en vonnissen, die een bedreiging vormden voor de rechtszekerheid van de bevolking.³⁰

Het meest zichtbaar is de rechtsonzekerheid voor de justitiabelen in de concurrentie tussen de Raad van Brabant te Brussel en de Staatse Raad van Brabant. Vanaf 1644 stelden de Staten-Generaal hoger beroep verplicht op de in 1591 in 's-Gravenhage ten behoeve van de veroverde delen van het hertogdom Brabant opgerichte Staatse Raad van Brabant, die anders dan zijn Brusselse tegenvoeter tevens als leenhof fungeerde.

Zowel van Zuid-Nederlandse zijde als van Noord-Nederlandse zijde werden retorsionele plakaten uitgevaardigd, waarbij het de ingezetenen van de Landen van Overmaze over en weer op straffe van vervolging wegens rebellie werd verboden de rechtsmacht van het vijandelijke hof te aanvaarden. Verkeerde forumkeuze kon aldus leiden tot verlies van recht.³¹

Aan deze onduidelijke situatie kwam een einde door het Partagetractaat van 1661. Hierin stonden 'de vollen vrijen eigendom, superioriteit ende souverainiteit' van de Staten-Generaal en van de Spaanse Koning in de hen toebedeelde delen van de Landen

29 Art. 2 Vrede van Munster: 'Wat aangaat de drie quartieren van over-Maaze, te weten, Valkenburg, Daalhem en 's-Hertogenrade, deselve sullen blyven in den staat in dewelke sig jeegenwoordig vinden: ende in cas van dispute en contraversie, sal deselve gerenvoyeert werden aan de *Chambre mi-partie*, daarvan hierna wordt gesproken [in art. 21], omme aldaar te werden gedecideert', Smit, *Het vredesverdrag van Munster*, 32.

30 Zie van Spaanse zijde o.a. het plakkaat van 26 januari 1644 'teghens d'inghesetenen van den Lande van Overmase, die eenighe provisie van justitie hebben gheimpetreert inden Rade van Brabant inden Haghe' (*Plakaten van Brabant*, dl. 2, fol. 410); plakkaat van 2 september 1647 'behelsende verboth aen de inghesetenen van den Lande van Overmaese van te gehoorsaemen de bevelen van deghene hun toeschrijvende de qualiteyt van officieren van de drye landen van Overmaese' (*Plakaten van Brabant*, dl. 3, fol. 7-8); plakkaat van 23 maart 1651 'tot conservatie van de jurisdictie van Sijne Majesteyt' (*ibidem*, fol. 8-9); plakkaat van 5 maart 1654, cassetende 'de attentaeten ghedaen binnen den Lande van Overmaese by de Staten van de gheunieerde provinciën' (*ibidem*, fol. 11-14); van Staatse zijde kan worden gewezen op het plakkaat van 27 oktober 1633 betreffende de verheffing van lenen ten overstaan van de Staatse Raad van Brabant te 's-Gravenhage (*Groot Placaatboek* (hierna: GPB), dl. 1, 1463); plakkaat van 8 maart 1634 houdende verbod aan ingezetenen van Landen van Overmaze 'eenige provisien van justitie' te Brussel te halen (GPB, dl. 2, 1176), idem 5 november 1633 (GPB, dl. 2, 1478); idem plakaten van 4 januari 1648, 6 februari 1648, 19 februari 1648, 27 maart 1648, 20 mei 1648, 22 juli 1648, 30 december 1648 en 21 december 1655 (GPB, dl. 2, 1181-1188).

31 B.C.M. Jacobs, 'Voor vijand en rebel gehouden. Ten onrechte procederen voor de Raden van Brabant in Brussel en 's-Gravenhage', in: Jacobs en Nève (red.), *Hoven en Banken in Noord en Zuid*, 103-120.

van Overmaze centraal.³² Wel werden de rechtsgevolgen van de retorsionele vonnissen uit de periode 1644-1661 vernietigd. Partijen dienden over te gaan tot prompte restitutie van roerende en onroerende goederen aan de rechthebbenden (art. 7). ‘Gewone’ vonnissen in civiele zaken daarentegen dienden over en weer gehandhaafd te worden, ongeacht door welke rechter zij waren geweest (art. 9). Niet afgedane zaken moesten worden overgebracht naar de in de nieuwe situatie competente rechter (art. 10). Daarnaast werden regelingen getroffen ter voorkoming van dubbele belastingheffing en verrekening van onverschuldigd betaalde heffingen. Wat daarvan uiteindelijk in huis kwam is bij de huidige stand van wetenschap nog een open vraag.

Niet gehinderd door enige garanties ten aanzien van de privileges van de Landen van Overmaze, namen de Staten-Generaal op 15 oktober 1663 definitieve besluiten over de inrichting van politie en justitie in de aan hen toebedeelde ‘partages’ in de Landen van Overmaze.³³ Ten aanzien van het bestuur besloten zij dit als vanouds in handen te leggen van de drossaarden als hoge officieren. Dezen fungeerden tevens als voorzitters van de kwartierlijke statenvergaderingen, bestaande uit ridderschappen en hoofdbanken, met eliminatie van de geestelijke stand. Ten aanzien van de justitie, besloten de Staten-Generaal geen grote veranderingen aan te brengen in de rechterlijke organisatie in eerste aanleg en in hoger beroep binnen de hen toebedeelde partages. Zij handhaafden bij provisie reformatie op de Staatse Raad van Brabant te ’s-Gravenhage.³⁴ Wel besloten zij over te gaan tot een uniforme stijl van procederen in de drie landen van Overmaze. Deze was hoofdzakelijk gebaseerd op het bestaande reglement op de stijl van procederen, zoals in 1634 door Filips IV voor het Land van Valkenburg was uitgevaardigd. Tenslotte kondigden zij een uniform reglement op de criminele procedure af, waarbij de procedure zoals gevolgd bij de Staatse Raad van Brabant maatgevend werd.³⁵

Alvorens desbetreffende plakkaten af te kondigen, riepen zij te Maastricht op 23 oktober 1663 een vergadering bijeen van de Staten van de drie landen van Overmaze met het oogmerk zich van een breder draagvlak voor hun maatregelen te verzekeren. De Staten-Generaal maakten daarmee een uitzondering op hun beleid ten aanzien van de Generaliteitslanden, waar zij in het algemeen de traditionele vertegenwoordigende organen niet meer bijeenriepen. Zij gingen hiertoe over, ten einde met name de adel als bezitters van de verschillende heerlijkheden aan zich te binden.³⁶

32 J.A.K. Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas*. Maaslandse Monografieën, dl. 27, Assen, 1978, 294-314.

33 A.Fl. Gehlen, ‘De inrichting van de justitie in de Staatse Landen van Overmaze ... 15 oktober 1663’, in: *Brabants recht dat is ... Brabantse Rechtshistorische Reeks*, dl. 5, Assen, 1990, 109-120. Voor desbetreffende plakkaten, zie: GPB, dl. 2, 3091-3132.

34 GPB, dl. 2, 3095-3096 (Valkenburg); GPB, dl. 2, 3101-3102 Dalhem (met wijziging van ressort en van procesreglement); GPB, dl. 2, 3107-3108 (met wijziging van ressort en van procesreglement).

35 GPB, dl. 2, 3129-3130, art. 6.

36 Maastricht, Regionaal-Historisch centrum Limburg (hierna: RHCL), Archief Landen van Overmaze (hierna: LvO), inv.nr. 3616 (ongefolieerd): Lijst van beschreven edelen: ‘Den 22e octob. 1663 sijn de volgende edelen gecompareert op de Landtskroon ter beschrijvinge van Haar Ed. Mog. om gehoord te worden over het recht dat sij pretenderen te hebben onder ’s landts ridderschap ende edelen.’; ‘Vergaederinge van de Staten der drij landen van Overmaese onder het district van HHM ter convocatie van de Heer van Raesfelt van Goeze, gecommiteerde van HHM, den 23 oktober 1663’.

Als soeverainen matigden zij zich het recht aan in overheidsfuncties protestanten te benoemen, die zich in de praktijk door katholieke substituten lieten vervangen. De invoering van het Echartreglement van 18 maart 1656 en de calvinisering van de schepencolleges leidden tot veel weerstand onder de bevolking.³⁷

Aan de Spaanse zijde veranderde er ten gevolge van het Partagetractaat uiteraard niets wezenlijks in de bestuurlijke en rechterlijke organisatie van hun deel van de landen van Overmaze, zodat er in de praktijk een verdubbeling plaats vond van de bestuurlijke en rechterlijke colleges in de Landen van Overmaze, die voortaan parallel aan elkaar opereerden.

Na de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) was de verdeling van Spaans Gelre aan de orde. Er is hierbij sprake van opvallende verschillen ten opzichte van de zojuist besproken verdragen. Waar de Vrede van Munster en het Partagetractaat geen bescherming boden aan de katholieke religie en de privileges van de onderzaten, werden deze thans nadrukkelijk beschermd.

Bij de Vrede van Utrecht (1713) en het Barrièretractaat van Antwerpen (1715) werd Spaans Gelre verdeeld tussen Oostenrijk, Pruisen en de Republiek der Verenigde Nederlanden, terwijl een klein gedeelte van het territorium werd afgestaan aan Gulik.

Ten aanzien van Pruisisch Gelre werd in 1713 bepaald dat er geen veranderingen mochten worden doorgevoerd op godsdienstig gebied en dat de katholieke religie gehandhaafd moest blijven; de kerkelijke rechtsmacht van de bisschop van Roermond mocht niet worden aangetast; sterker nog, de protestantse koning in Pruisen diende bij te dragen in de onderhoudskosten van de katholieke bisschop. De koning diende alle rechten en privileges voortvloeiend uit het Tractaat van Venlo (1543) – de Gelderse variant van de Brabantse Blijde Inkomst – te handhaven. Dit had onder andere tot gevolg dat enkel katholieke landskinderen in openbare functies mochten worden benoemd. Deze verplichting gold zowel ten aanzien van de ‘regence’, het algemene landsbestuur, als ten aanzien van de lokale bestuursinstellingen. Frederik Willem I van Pruisen diende zorg te dragen voor de inrichting van een ‘Tribunal de Justice’ zodat de Staten en de onderdanen niet buiten de landsgrenzen in rechte betrokken konden worden.³⁸

Overeenkomstige regelingen werden ten aanzien van Staats Opper-Gelre getroffen door middel van artikel 18 van het Barrièretractaat van Antwerpen, waarin werd bepaald dat de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden op geen enkele wijze verandering mochten brengen in de statuten, costumen en privileges, zowel wereldlijke als kerkelijke. Zij dienden de openbare uitoefening van de katholieke religie te respecteren en louter ka-

37 W.A.J. Munier, ‘De calvinisering van de colleges van schout en schepenen in de Landen van Overmaas vanaf de verovering van Maastricht tot aan het einde van de zeventiende eeuw’, in: PSHAL, dl. 123, 1987, 42-145; idem, ‘De toepassing van het Echartreglement in de Landen van Overmaas en de neerslag ervan in trouwregisters’, in: PSHAL, dl. 121, 1985, 69-103. Voor de tekst van het Echartreglement, zie: C. Casier en L. Crahay (eds.), *Coutumes de Duché de Limbourg et des Pays d’outre-Meuse*, Brussel, 1889, 341-395.

38 Th.J. van Rensch, ‘Het Hof van Justitie van Pruisisch Gelre’, in: PSHAL, 113, 1977, 193-268, in het bijzonder 197; de voorwaarden waaronder de keizer bereid was van zijn afspraken op Pruisisch Gelre af te zien zijn neergelegd in het verdrag van 2 april 1713 (Lamberty, *Memoires pour servir à l’histoire du XVIIIe siècle*, dl. 8, ’s-Gravenhage, 1730, 45-48).

tholieke landskinderen in publieke functies te benoemen. Daarnaast voorzag artikel 18 in de mogelijkheid van de oprichting van een hof van appel ten behoeve van de ingezetenen van Staats Opper-Gelre. Van een verplichting was hier echter geen sprake. Ten gevolge van deze verdragen bleven – anders dan in de Staatse Landen van Overmaze – bestuur en rechtspraak in Oostenrijks, Pruisisch en Staats Gelre in de achttiende eeuw principieel geënt op het systeem, dat zich gedurende de zeventiende eeuw in Spaans Gelre had ontwikkeld.

In de praktijk werden deze bepalingen door Pruisen en door de Republiek verschillend uitgelegd. In Pruisisch Gelre werd met beroep op de privileges een krachtige representatie van ridderschap en steden gehandhaafd. Deze Statenvergadering slaagde erin de oprichting van een Justizcollegium als college van hoger beroep voor Pruisisch Gelre en de benoeming van katholieke raadsheren af te dwingen. In strijd met letter en geest van het vredesverdrag slaagde Frederik Willem I van Pruisen er wel in het in Pruisen gebruikelijke gedeelde bestuursmodel van ‘*Regierungen und Kammern*’ in te voeren, waarbij de justitieraden als ‘*Regierung*’ enkel rechtsprekende taken vervulden en zaken die met bestuur en financiën te maken hebben werden toevertrouwd aan zgn. ‘*Kriegs- und Domänenkammern*’.³⁹ In weerwil van het bepaalde bij de Vrede van Utrecht, benoemde de koning enkel protestanten tot domeinraden, zodat er een stevige concurrentie ontstond tussen de katholieke justitieraden en de protestantse domeinraden. Bovendien belastte Frederik II van Pruisen de Hofraad te Kleef met het toezicht op de rechtspraak door het Justiz-Collegium, door Kleefse Hofraden aan te wijzen als commissarissen-reviseurs voor de herziening van apelpvonnissen, die door het Justiz-Collegium waren geweest.

Doordat de heerlijke rechten over een groot deel van het Staats Opper-Gelder, als onderdeel van de erfenis van de stadhouder-koning Willem III, in handen waren gekomen van Frederik Willem I van Pruisen, was de zeggenschap van de Staten-Generaal over een groot deel van Staats Opper-Gelder tot 1769 in feite marginaal, aangezien de Kriegs- und Domainenkammer te Geldern de Pruisische rechten over het Land van Montfort als voormalige Oranje heerlijkheid uitoefende.⁴⁰

Hoewel dit op grond van het Barrièretractaat wel in de rede zou hebben gelegen, riepen de Staten-Generaal in Staats-Opper-Gelder geen inheems representatief orgaan in het leven en oefenden Haar Hoogmogenden er samen met de Raad van State de ongedeelde bestuursmacht uit. Wel richtten zij, na enig aarzelen, in 1717 een Staats Hof van Gelder op te Venlo als college van hoger beroep voor Staats Opper-Gelre en gaven daarmee invulling aan de daartoe in artikel 18 van het Barrièretractaat geboden optie. Na de Vrede van Utrecht dienden de zeventiende-eeuwse procesordonnanties van de Soevereine Raad van Roermond aanvankelijk als uitgangspunt voor de nieuw opgerichte justitiehoven te Geldern en te Venlo.⁴¹

39 A.M.J.A. Berkvens, *Plakkaten, ordonnanties en circulaires voor Pruisisch Gelre (1713-1798)*. Werken LGOG, dl. 22, Maastricht, 2012, p. xvii-xxiii.

40 E.J.M.G. Roebroek, *Het Land van Montfort*. Maaslandse Monografieën, dl. 6, Assen, 1967, 110-142.

41 A.M.J.A. Berkvens, *Procesgids Soevereine Raad, Justiz-Collegium en Staats Hof van Gelre te Venlo*, Hilversum, 2011.

5 Gevolgen van de staatkundige verbrokkeling voor de rechterlijke organisatie en rechtspraak

Wat waren nu de gevolgen van de staatkundige verbrokkeling van de Limburgse territoria voor de rechterlijke organisatie en de rechtspraak? Allereerst kan worden vastgesteld dat ten gevolge van de staatkundige delingen steeds meer soevereinen bij bestuur, wetgeving en rechtspraak waren betrokken. Het meest in het oog springend daarbij is natuurlijk de grote uitbreiding van het aantal rechterlijke instellingen, die parallel aan elkaar opereerden. Er is sprake van een forse toename van het aantal bestuurlijke en rechterlijke instellingen met name op gewestelijke niveau, waarbij de rechterlijke instellingen, ongeacht de geringe grootte van hun ressort als tussenliggend hof van appel fungeerden, of zelfs in hoogste instantie rechtspraken.

Als we ons beperken tot Maastricht, de Landen van Overmaze en het Overkwartier van Roermond, dan zien we de volgende rechterlijke instellingen die in hoogste ressort bevoegd waren:

- de Brabantse en Luikse commissarissen-deciseurs te Maastricht, waarbij vanaf 1632 de Brabantse commissarissen-deciseurs niet langer door Brussel werden benoemd, maar door de Staten-Generaal te 's-Gravenhage;
- de Raad van Brabant te Brussel als hoogste rechter voor de ongedeelde landen van Overmaze, die vanaf 1644 in de Landen van Overmaze concurrentie kreeg van de Staatse Raad en Leenhof van Brabant te 's-Gravenhage.

Deze situatie werd vanaf 1661 door het Partgetractaat bestendigd. Daarnaast fungeerden op grond van hun *competentio primae appellationis* binnen de Staatse partage van de Landen van Overmaze het Leenhof van Valkenburg en de nieuw als zodanig opgerichte hoofdgerechten Gulpen en Dalhem als intermediaire hoven van appel. In de Spaanse en nadien Oostenrijkse Landen van Overmaze vervulden het naar Oud-Valkenburg verplaatste Spaans Leenhof van Valkenburg en de hoofdbanken van 's-Gravenvoeren en van 's-Hertogenrade eveneens de rol van intermediaire hoven van appel, maar dan ten opzichte van de Raad van Brabant te Brussel.

In Spaans Gelre hebben we sinds 1580 te maken met de Soevereine Raad te Roermond, in de visie van de Spaanse regering de legitieme voortzetting van het Hof van Gelre te Arnhem. Het ressort van de Soevereine Raad werd na de Spaanse Successieoorlog verkleind ten gunste van het Justiz-Collegium te Geldern en het Staats Hof van Gelre te Venlo.

Betrekken we daarnaast Gulik, Kleef en Luik in de beschouwing, dan komen daar de hofgerechten van Düsseldorf, Bonn en Kleef als appelcolleges nog bij, alsmede de hoven van Kuringen en Vliermaal voor het graafschap Loon.

Voor de overige rijksonmiddellijke gebieden bleef de Schepenstoel van Aken tot aan het einde van het ancien régime van belang, hoewel zijn ressort regelmatig werd verkleind, onder andere doordat bezitters van kleinere rijksonmiddellijke gebieden overgingen tot

de inrichting van eigen appel-voorzieningen, zoals in Thorn⁴² en Gronsveld⁴³ het geval is geweest. Vanuit deze rijkse territoria bleef hoger beroep op het Rijkskamergerecht en de Rijkshofraad mogelijk, hoewel dit door steeds ruimere *privilegia de non appellando* in de achttiende eeuw steeds uitzonderlijker en soms zelfs onmogelijk werd.

6 Betekenis voor de justitiabelen?

Wat betekende dit alles nu voor de justitiabelen zelf? Bij gebrek aan systematisch onderzoek van de procespraktijk, beperk ik mij tot enkele voorbeelden uit de Staatse Landen van Overmaze en uit het stift Thorn.

In Heerlen bestond sinds de vijftiende eeuw de zogeheten Keurkeulse Mankamer. Dit was een leenhof van de prinsbisschop-keurvorst van Keulen, belast met de administratie van en de rechtspraak over een vijftigtal leengoederen, overwegend in het Land van Valkenburg en in het hertogdom Gulik.⁴⁴ In de middeleeuwse opvatting, waarin meerdere rechtskringen naast elkaar konden bestaan en er geen sprake was van exclusiviteit van overheidsgezag, was dit niet problematisch. Ten gevolge van de opkomst van moderne opvattingen over soevereiniteit, werden deze leengoederen echter gezien als onder de soevereiniteit van respectievelijk de Landen van Overmaze en in het hertogdom Gulik gelegen ‘buitenlenen’. Dit had tot gevolg dat niet alleen de prinsbisschop van Keulen als leenheer, maar ook de hertogen van Brabant en van Gulik als soevereinen in principe rechtsmacht konden claimen ten aanzien van de Keurkeulse manlenen.

Dit leidde tot problematische situaties vanaf het moment dat de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden serieus aanspraak gingen maken op de soevereiniteit over de Landen van Overmaze, dat wil zeggen sinds de verovering van de hoofdplaats Valkenburg in 1644. Vanaf deze periode verbood de Staatse schout van Heerlen in opdracht van de Staten-Generaal bezitters van leengoederen die afhingen van de Keurkeulse Mankamer om personele en reële acties bij de leenkamer aanhangig te maken. Ook ten aanzien van het hoger beroep ontstonden problemen, doordat het Staatse Leenhof van Valkenburg ‘tegens het out hercoemen, usantie ende gerechticheijt’ het hoger beroep van vonnissen van de Keurkeulse Mankamer aan zich trok, met voorbijgaan aan de prinsbisschoppelijke kanselarij te Bonn.⁴⁵

42 A.M.J.A. Berkvens, “Zur Abkurtzung unnötiger Processualweitlaufigkeiten”, Een bijdrage over de geschiedenis van het Hof van Appel te Thorn, 1718-1795’, in: A.M.J.A. Berkvens en Th.J. van Rensch (red.), *‘Wordt voor recht gehalden’. Opstellen ter gelegenheid van vijftienvijftig jaar Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis (1980-2005)*. Werken LGOG, dl. 19, Maastricht, 2005, 211-240.

43 Van Rensch, *Licht op het Zonneleen Gronsveld*, 437-440.

44 Daarnaast administreerde de Keurkeulse Mankamer twee lenen in het prinsbisdom Luik (Hamal en Gruitrode) en één (Ter Poorten) in het graafschap Wittem.

45 Bij decreet van 21 juli 1658 gelastte het Leenhof van Valkenburg in de zaak van Johan Rusius q.q., appellant, contra de vrouwe baronne van Clairmont, geïntimeerde, desnoods met geweld stukken te lichten uit de griffie van de Keurkeulse Mankamer en deze over te brengen naar Valkenburg (RHCL, LvO, inv.nr. 6451).

De chicanes tegen de Keurkeulse Mankamer kregen ten gevolge van het Partagetractaat een nieuwe impuls, omdat uit het daartoe behorende 'accommodement' leek voort te vloeien dat ook lenen toebehorende aan buitenlandse leenheren onder de werking van het verdrag begrepen zouden zijn.⁴⁶ Hoewel deze bepaling zich evident richtte op de beide contracterende soevereinen, de Staten-Generaal en Filips IV van Spanje, greep het Staatse Leenhof van Valkenburg deze bepaling ook aan om in te grijpen in de jurisdictie van de Keurkeulse Mankamer, op grond van het feit dat de Keurkeulse lenen merendeels in het Staatse Land van Valkenburg gelegen waren. De machinaties van de Staatse schout van Heerlen en van het Leenhof van Valkenburg leidden in een aantal gevallen tot verzoeken om rechtshandhaving aan de kanselarij van de Prinsbisschop te Bonn, resulterende in diplomatieke demarches van de Keurkeulse gezant in 's-Gravenhage bij de Staten-Generaal in de periode 1660-1690. Daarnaast inspireerden zij de Vrijvrouwe van Ter Heide, in het hertogdom Gulik, tot gelijkaardige chicanes tegen de Keurkeulse Mankamer te Heerlen. Zij gelastte de schout van Ter Heiden processen wegens de binnen haar jurisdictie gelegen Keurkeulse lenen in eerste aanleg aan te brengen bij de schepensbank van Horbach en in hoger beroep bij het hooggerecht te Gulik.⁴⁷

Omstreeks 1684 werd omtrent de jurisdictie van de Keurkeulse Mankamer een stilzwijgend compromis bereikt, dat inhield dat de competentie van de Mankamer in eerste aanleg ongemoeid werd gelaten, maar dat in het geval er in zaken betreffende lenen 'gelegen in het territoir oft jurisdictie van Brabant' appel moest worden ingesteld, men zich moest wenden tot het Staatse Leenhof van Valkenburg. Daarna bestond nog de mogelijkheid reformatie te verzoeken bij de Staatse Raad van Brabant in 's-Gravenhage. Voor lenen gelegen 'extra territorium' gold in dergelijke gevallen 'de souverainiteyt van 't Rijck oft Bonn'.⁴⁸ Ten aanzien van de Keurkeulse lenen onder het hertogdom Gulik werd naar zich laat aanzien geen gelijkaardig compromis bereikt.⁴⁹

De conclusie moet zijn dat de territoriale versplintering de rechtsbedeling uiterst onzeker maakte. Vonnissen van de Keurkeulse Mankamer in eerste instantie gewezen konden in hoger beroep worden gewijzigd door vonnissen van het Leenhof van Valkenburg, het hooggerecht van Jülich of de kanselarij te Bonn. Daarnaast was herziening door de

46 In het 'accommodement' over de verdeling van de landen van Overmaze 'par le menu', onderdeel van het Partagetractaat, is t.a.v. het land van Valkenburg bepaald dat de Staten-Generaal in het genot worden gesteld van hun aandeel 'met alle de gehuchten, ressorten, jurisdictiën, gerechtigheden, leenen, vasallagiën, beeden, domeijnen ende andere regaliën ofte revenuen daartoe specterende' (Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas*, 309; zie ook Partagetractaat, art. 12: 'De leenen, soo binnen de voors. drie landen als buyten deselve gelegen, die met dese partage oock verdeelt worden, sullen absolutelick releveren van de leenhoven ofte leencamers van den souverain daeronder deselve vallen sullen, sonder eenige verdere dependentie van de leenhoven ofte leencamers van den anderen souverain daeraen zij voor desen mochten hebben gereleveert'. Schout van der Schuyr legt in juli 1663 deze bepalingen kennelijk zo uit, alsof deze ook zouden slaan op leengoed ressorterende onder de Keurkeulse Mankamer (RHCL, LvO, inv.nr. 6437).

47 RHCL, LvO, inv.nr. 6443, procedure van Johanna Fors, weduwe van Johannes Will, tegen de vrijvrouwe van Bongard zur Leyen, vrouwe van Ter Heiden (1671-1673).

48 RHCL, LvO, inv.nr. 6395, nr. 147.

49 In 1762 zag de Keurkeulse Mankamer zich opnieuw gedwongen zijn rechtsmacht in eerste aanleg te verdedigen tegen inbreuken door het gerecht van Ter Heiden (RHCL, LvO, inv.nr. 6395).

Staatse Raad van Brabant, door het Hofgericht te Düsseldorf of door het Rijkskamergerecht mogelijk.

Ook elders in de Maaslandse territoria bestonden gelijkaardige problemen, die samenhangen met het voortbestaan van middeleeuwse rechtsbetrekkingen in de vroegmoderne periode. Het stift Thorn levert daarvan een sprekend voorbeeld. De staatsrechtelijke positie van Thorn bleef in de periode van de zestiende tot en met het begin van de achttiende eeuw ambivalent. De abdisen van Thorn balanceerden lange tijd tussen afhankelijkheid van Spaans Gelre en het prinsbisdom Luik op grond van middeleeuwse voogdijbetrekkingen enerzijds en soevereiniteit als lidmaat van de Nederrijns-Westfaalse Kreits anderzijds. De onzekere staatsrechtelijke status van Thorn kwam ook in de rechtspraak tot uiting, doordat de schepenen van Thorn in de zestiende en zeventiende eeuw in civiele zaken nog hoofdvaart en hoger beroep kenden op de schepenbank van het Spaans Gelderse Echt, terwijl op grond van de ondervoogdij, de prinsbisschop van Luik – in zijn hoedanigheid van graaf van Horn – ook aanspraak maakte op criminele rechtsmacht in Thorn. Toen zowel de Soevereine Raad te Roermond als de prinsbisschop van Luik de middeleeuwse rechtsbetrekkingen met het stift Thorn als soevereiniteitsaanspraken begonnen te interpreteren, was dit reden voor de abdisen van Thorn om te streven naar erkenning als rijksstand, om zo aanspraak te kunnen maken op militaire bescherming vanuit de Nederrijns-Westfaalse Kreits. Dit leidde er onder andere toe dat in 1688, toen de rentmeester van het kapittel tegen de wil van abdis Anna Salomé van Manderscheid via Echt in hoger beroep ging bij de Soevereine Raad te Roermond, deze ongelukkige in opdracht van de abdis gevangen werd gezet, waarna Spaans-Gelderse troepen de abdij van Thorn binnen vielen en gewapende grenadiers zich zelfs niet ontzagen om binnen te dringen in het slaapsalet van de hoog-adellijke abdis.⁵⁰

Het dispuut over de staatsrechtelijke positie van Thorn werd pas beslist bij het Barrièretractaat van Antwerpen, toen werd bepaald dat de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden niet op grond van hun jurisdictie over Echt aanspraak konden maken op soevereiniteit over Thorn. Pas bij deze gelegenheid werd definitief vastgesteld dat het stift Thorn rijksonmiddellijk territorium was, gelegen onder de Nederrijns-Westfaalse Kreits, en dat de abdis van Thorn stem en zitting had in de prelatenbank van de Nederrijns-Westfaalse Kreits. Hierdoor werd voor de abdis van Thorn ook de mogelijkheid gecreëerd een eigen hof van appel voor Thorn in te richten.⁵¹ Tegen vonnissen van dit hof van appel kon men vervolgens beroep aantekenen bij het Rijkskamergerecht te Wetzlar of de Rijkshofraad te Wenen. Dus ook hier droegen de onzekere staatkundige verhoudingen lange tijd bij aan rechtsonzekerheid voor de justitiabelen.

50 A.M.J.A. Berkvens, 'De kanunnik Joannes Stuben als auctor intellectualis van het "Rijksvorstendom" Thorn (1688-1721)', in: A.M.J.A. Berkvens et al. (red.), *Wordt voor recht gehalden*. Werken LGOG, dl. 19, Maastricht, 2005, 191-210, in het bijzonder 201.

51 A.M.J.A. Berkvens, "Zur Abkürzung unnötiger Procesualweitlaufigkeiten", 211-240.

7 Identieke problemen in het strafprocesrecht in de zeventiende eeuw

De veelheid van jurisdicties kan niet verhullen dat de overheden geconfronteerd werden met vrijwel identieke problemen. Zeer herkenbaar is de problematiek van de ten plattelande vaak geringe kwaliteit van de schepenrechtspraak. Deze leidde onder andere op het gebied van de strafrechtspleging vaak tot grote problemen. Op welke wijze trachtte de wetgever deze problematiek in goede banen te leiden?

Voor de Zeventien Nederlanden van Karel V vormden de Criminele Ordonnantiën van Filips II uit 1570 aanvankelijk het uitgangspunt. Voor de territoria behorende tot de Nederrijns-Westfaalse Kreits was dat de *Constitutio Criminalis Carolina* van 1532. In Noord-Nederland is lang gedebatteerd over de vraag naar de formele en materiële gelding van de Criminele Ordonnantiën, maar vast staat dat zij via de omweg van de rechtsgeleerdheid de rechtspraktijk in de Republiek der Verenigde Nederlanden verregaand hebben beïnvloed. In de Zuidelijke Nederlanden is de kern van de Criminele Ordonnantiën hernomen in het Eeuwig Edict van 1611 en vandaaruit overgegaan in bijvoorbeeld de Gelderse Land- en Stadsrechten van 1620, die in boek VI een uitvoerig hoofdstuk bevatten over de criminele procedure. Zodoende speelde in Spaans Gelre niet langer het probleem van het volhalf bewijs als criterium om al dan niet de pijnbank te mogen toepassen op een verdachte. Het Eeuwig Edict van 1611 gold ook in de Spaanse Landen van Overmaze. Anders dan in Spaans Gelre was hier echter geen algemeen geldend landrecht, zodat onderwerpen als de toepassing van de pijnbank er minder strikt gereguleerd waren, zoals de Bokkerijders in de achttiende eeuw tot hun schade en schande zouden ondervinden.⁵² In de Staatse landen van Overmaze werd vanaf 1663 de stijl van procederen in criminele zaken van de Staatse Raad van Brabant leidend.⁵³ In de praktijk grepen de schepenbanken vaker terug op de opvattingen van de Hollandse jurist Simon van Leeuwen⁵⁴ en diens ongelukkige interpretatie van de Criminele Ordonnantiën van Filips II, zodat de pijnbank in deze streken naar het zich laat aanzien ruimere toepassing vond.

In de territoria die behoorden tot de Nederrijns-Westfaalse kreits maakten de landsheren op grote schaal gebruik van de 'Salvatorische clausule' die hen het recht gaf ter zake eigen wetgeving uit te vaardigen. Zo bevatte de Luikse *Reformation de Groesbeeck* uit 1572 een afzonderlijk hoofdstuk over de criminele procedure; hetzelfde geldt voor de Gulikse *Reformation* van 1555 en ook kleinere landsheren, zoals Gronsveld en Rijckholt, lieten zich op dit gebied niet onbetuigd. In het Keurkeulse Landrecht van 1538 was de Carolina daarentegen integraal opgenomen.⁵⁵ In het stift Thorn echter ontleende men, waar het Landrecht zweeg, vrijelijk strafprocesrechtelijke elementen aan de Gelderse Land- en

52 L. Augustus, 'Vervolgingsbeleid en procesvoering tegen de Bokkerijders. Het ontstaan van een waandenkbeeld', in: PSHAL, dl. 127, 1991, 69-153.

53 B.C.M. Jacobs, 'De Raad van Brabant en de procesgang in criminele zaken', in: *Colloquium Raad van Brabant, 's-Hertogenbosch*, 1985, 75-94.

54 S. van Leeuwen, *Manier van procederen in civiele en criminele saaken*, Amsterdam, 1688.

55 Maurenbrecher, *Rhein-Preußische Landrechte*, dl. 1, 315-316.

Stadrechten, het Loons-Luikse recht, alsmede aan het Rijksrecht, zodat zowel de rechten van de hertog van Gelre als voogd, als de rechten van de prinsbisschop van Luik als ondervoogd, als de soevereine aspiraties van de abdis er doorwogen.⁵⁶

8 Identieke problemen, vergelijkbare oplossingen? Strafprocesrecht in de achttiende eeuw

In de achttiende eeuw drong ook in het gebied tussen Maas en Rijn het besef door dat de bestaande regelgeving, in handen van niet juridisch onderlegde schepenen, kon leiden tot excessen. Pruisisch Gelre levert daarvan het vroegste voorbeeld. Uitgangspunt bij het strafprocesrecht was hier nog altijd boek VI van de Gelderse Land- en Stadrechten. Op grond van de bepalingen van de Vrede van Utrecht was Frederik Willem I van Pruisen niet gerechtigd daarin eenzijdig verandering te brengen. Zijn pogingen om ook in Pruisisch Gelre de dertien hoofdstukken tellende Brandenburgse *Criminal-Ordnung*⁵⁷ van 8 juli 1717 in te voeren, stuitten effectief op bezwaren van de Staten van Pruisisch Gelre. Aangezien bij de machtsoverdracht aan Pruisen in 1713 garanties waren afgegeven voor het behoud van de gewestelijke privileges, kon deze *Criminal-Ordnung* niet rechtstreeks in Pruisisch Gelre worden ingevoerd. Op verzoek van het Justizcollegium vaardigde Frederik Willem I echter op 15 oktober 1725 nadere regels uit over de toepassing van de pijnbank en de graden van territie, alvorens zijn opvolger Frederik II de toepassing van de tortuur in al zijn landen in 1740 definitief verbood.⁵⁸

Ter voorkoming van lichtvaardige tortuur, verplichtte het edict van 15 oktober 1725 de schepenbanken onder meer tot opzending van tussenvonnissen, waarbij een verdachte ter tortuur werd verwezen.⁵⁹ Dergelijke vonnissen mochten voortaan enkel na approbatie door het Justiz-Collegium ten uitvoer worden gelegd. Een dergelijke vorm van verplichte ‘rencharge’ werd naar Pruisisch voorbeeld in 1727 ook in Oostenrijks Gelre (maar niet in Staats Opper-Gelre) ingevoerd.

In het tot het prinsbisdom Luik behorende graafschappen Horn en Loon trof men in 1752 gelijkaardige maatregelen om de criminele procedure ‘foolproof’ te maken. Hier nam de wetgever, op initiatief van de Staten van Loon, de plattelandsschepenen bij de hand door ze met een reglement van negen hoofdstukken en veertien formulieren door het strafproces te loodsen, waarbij de schepenen verplicht werden alle kritische besluiten ter goedkeuring voor te leggen aan het Oppertribunaal van Vliermaal (het zgn. ‘horsporteren’).

⁵⁶ Berkvens, ‘“Cort onvertogen recht” te Thorn in 1651’, in: E.C. Coppens et al. (red.), *Fabrica juris, Opstellen over de ‘werkplaats van het recht’ aangeboden aan Sjoerd Faber*, Nijmegen, 2009, 91-108, in het bijzonder 107-108.

⁵⁷ Tekst bij Mylius, *Corpus Constitutionum. Marchicarum, Theil II, Abtheilung III*, Sp. 63-110 (online raadpleegbaar via <http://web-archiv.staatsbibliothek-berlin.de/altedrucke.staatsbibliothek-berlin.de/Rechtsquellen/quellen.html>).

⁵⁸ J.M. Michiels, *Cesare Beccaria. Over misdaden en straffen*, Antwerpen, 1982, 89, noot 1.

⁵⁹ Deze bepaling ligt in het verlengde van het ‘Rescript wegen Einsendung und Confirmation deren Sententien in criminalibus’ van 2 maart 1717 (Mylius, *Corpus Constitutionum Marchicarum, Theil II, Abtheilung III*, Sp. 109-110).

In Staats Opper-Gelre en in de Staatse Landen van Overmaze daarentegen is van overeenkomstige vernieuwingen van het strafprocesrecht geen sprake geweest. Hoewel de Staten-Generaal in 1762 nog rechtstreeks moesten ingrijpen, toen de schepenen van Echt op basis van een op onjuiste wijze onder tortuur verkregen bekentenis Johannes Schmitz wegens een geringe diefstal in strijd met het Gelderse landrecht ter dood hadden veroordeeld,⁶⁰ leidden pogingen van de momboir van het Staatse Hof van Venlo tot herziening van het strafprocesrecht tot niets. De enquête van de Staats Brabantse officiaal van Steelant in 1772 over misstanden in de criminele rechtspleging in de Staatse Landen van Overmaze, leidde evenmin tot wezenlijke vernieuwingen van het strafrecht en strafprocesrecht.⁶¹

In de Oostenrijkse Nederlanden en daarmee ook in Oostenrijks Gelre en de Oostenrijkse Landen van Overmaze werden strafrecht en strafprocesrecht kortstondig hervormd door Jozef II in 1787. In het kader van de algemene herziening van de bestuurlijke en rechterlijke organisatie werden in de Oostenrijkse Nederlanden de heerlijke rechtbanken met ingang van 1 mei 1787 opgeheven.⁶² Bij deze gelegenheid werd ook de tortuur formeel afgeschaft. Deze hervormingen stuitten in de aanloop naar de Brabantse revolutie van 1789 echter op zulke grote bezwaren dat deze al spoedig moesten worden teruggedraaid. Het neemt intussen niet weg dat, waar in de Noordelijke Nederlanden de tortuur pas in 1798 werd afgeschaft, deze in delen van de huidige Nederlandse provincie Limburg al eerder aan banden was gelegd of volledig was afgeschaft (Pruisisch Gelre 1740; Oostenrijks Gelre en Oostenrijkse Landen van Overmaze 1787; alvorens door de Fransen nogmaals en ten overvloede te worden afgeschaft in 1794).⁶³

9 Identieke problemen, vergelijkbare oplossingen? Opheffing van schepenbanken en vernieuwing van het burgerlijk procesrecht

De kortstondige opheffing van de heerlijke schepenbanken door Jozef II in 1787 stond niet op zichzelf. Zij kadert in een algemene tendens tot professionalisering van de rechtspraak in het derde kwart van de achttiende eeuw, die ook in het stift Thorn en in Pruisisch Gelre naspeurbaar is. Het gaat daarbij om een reeks gerechtelijke hervormingen waartoe Frederik II van Pruisen bij kabinetsorder van 14 april 1780 het initiatief nam. De-

60 Hetgeen 'en passant' het eerste tot nu toe bekende voorbeeld opleverde van vernietiging van een criminele sententie door de Staten-Generaal, zie: Th. Thomassen, *Onderzoeksgids Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576-1796*, Den Haag, 2015, dl. 1, 419-420.

61 A.M.J.A. Berkvens, 'Een aanzet tot hervorming van het strafprocesrecht in Staats Opper-Gelder in 1762', *Pro Memorie*, 2002, 347-361; J.H.M.M. Van Hall, 'Een onderzoek naar de rechtspraak in de Staatse landen van Overmaze door de advocaat-fiscaal J.F. van Steelant in 1772', in: A.M.J.A. Berkvens et al. (red.), *Ten Werentliken Rechte. Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis*, Maastricht, 1990, 59-86, in het bijzonder 70-76.

62 Edict van 3 april 1787, *Recueil des Ordonnances des Pays-bas autrichiens*, dl. 13, 24.

63 Decreet van 17 november 1794 (<http://137.120.13.20:8080/searcher?cmd=showdoc&id1=StaatsOverkwartier&id2=1794-11-17.txt>).

ze aan de grootkanselier Von Carmer gerichte kabinetsorder bevatte een driedelig plan van aanpak. Von Carmer diende de kwaliteit van de rechtspraak te verbeteren door te benoemen rechters te onderwerpen aan een toelatingsexamen en door middel van regelmatige visitaties toezicht te houden op de kwaliteit van hun werkzaamheden nadien. Daarnaast verlangde hij een algehele herziening van het procesrecht ten einde de procesduur te verkorten en de proceskosten te verlagen. Ten slotte droeg hij Von Carmer op een algemeen aanvullend wetboek te ontwerpen, ten einde door heldere wetgeving de noodzaak om te procederen te verminderen.⁶⁴

Von Carmer ging met deze opdracht voortvarend aan de gang, zodat reeds in 1781 een nieuwe *Prozeßordnung* gereed kwam als eerste boek van het *Corpus Iuris Fridericianum*, de voorloper van het latere *Allgemeine Landrecht der Preußische Staaten*. Hoewel dit vernieuwde procesrecht in alle delen van de Pruisische monarchie vrijwel onmiddellijk ingang vond, stuitte introductie ervan in Pruisisch Gelre op bezwaren van de Staten, die publicatie ervan tegengingen met een beroep op de in de Vrede van Utrecht gegarandeerde gewestelijke privileges. Hun verzet noopte Von Carmer tot een meer omzichtige aanpak. Om Justiz-Collegium en Staten te overtuigen van de noodzaak tot gerechtelijke hervorming, ging hij over tot visitatie van de schepenrechtspraak in de steden en ten plattelande. De bevindingen van de visitatiecommissie waren ronduit vernietigend. Volgens het rapport waren de lokale schepenen ten plattelande overwegend ongeletterde boeren, zonder enige kennis van het recht. Vaker dronken dan nuchter lieten zij zich beïnvloeden door de lokale schout of gerechtssecretaris, die althans enigzins juridisch geschoold waren, of zij lieten zich influisteren door advocaten van een of beide partijen, met als gevolg dat hun vonnissen in hoger beroep vaak moesten worden vernietigd.

Op basis van dit vernietigende rapport belastte hij Peter Heinrich Coninx, een ambitieuze raadsheer bij het Justiz-Collegium te Geldern, met het opstellen van op maat van Pruisisch Gelre gesneden hervormingsvoorstellen. Diens werkzaamheden resulteerden in 1786 in een drietal reglementen, waarvan het reglement voor de subalterne gerechten in dit verband het belangrijkste was. Krachtens dit reglement werden talrijke heerlijke schepenbanken samengevoegd en werd de rechtspraak er overgelaten aan de schout, die voortaan als *unus iudex* ging functioneren. De schepenen traden voortaan slechts als getuigen op bij transacties over onroerend goed.⁶⁵ Door middel van de tweede verordening werd de stijl van procederen van het Justiz-Collegium in overeenstemming gebracht met de *Prozeßordnung* en door middel van de eerste verordening werd het *Allgemeine Landrecht* op voorhand reeds ingevoerd, als algemeen subsidiair recht naast de Gelderse Land- en

64 L. Berkvens, 'Gerechtelijke hervormingen in Pruisisch Gelre 1746-1787', *Pro Memorie*, 2010, 36-55, in het bijzonder 47.

65 A.M.J.A. Berkvens, 'Peter Heinrich Coninx als codificator van het burgerlijk procesrecht in Pruisisch Gelre, 1783-1786', in: Gubbels en Jansen (red.), *Regio*, 235-266; A.M.J.A. Berkvens, "'Juges de paix avant la lettre" in Midden en Noord-Limburg, voorafgaand aan de invoering van vrederechten in de Franse tijd', in: G. Martyn (red.), *Scènes uit de geschiedenis van het Vrederecht/Scènes de l'Histoire de la justice de Paix. Dossiers Tijdschrift van de Vrede- en politierechters/Les dossiers du Journal des Juges de Paix et de Police*, dl. 16, Brugge, 2011, 57-70.

Stadrecht, ter vervanging van het gerecipieerde Romeinse recht, dat te voren als interpretatiekader van het Gelderse Land- en Stadrecht had gediend.

Op grond van vergelijkbare overwegingen trachtte Maria Cunegonda van Saksen als abdis van Thorn vrijwel tegelijkertijd het Kapittel en de Landdag van Thorn eveneens van de noodzaak van rechterlijke hervormingen te overtuigen. Bij haar aantreden in 1776 was in haar kiescapitulatie het voornemen tot hervorming van de rechterlijke organisatie en codificatie van het Landrecht al vastgelegd. Met die hervormingen werd in 1781 een begin gemaakt door presentatie op de Landdag van enige *Betrachtungen über das Thornische Justitzwesen*.⁶⁶ Volgens deze *Betrachtungen* was procederen in het Land van Thorn een hachelijke onderneming, omdat de rechtspraak in eerste instantie werd uitgeoefend door schepenen, die als regel 'ungelehrte Burger und Bauern' waren. Hun kennis was toereikend geweest in een tijd 'wo die Gesetze wie die Sitten einfach gewesen, wo die alte Redlichkeit und Treue ohne Ausnahme üblich waren, wo man die seitdem nach Teutsch-Land übertragene Römische Gesetze und die hieraus entstandene Zweifel und Verdrehungen noch nicht kannte, und alles auf väterlichen Gebrauchen beruhete'.⁶⁷ We horen dus ook hier klachten over de kwaliteit van de schepenen en een afkeer van het Romeinse recht, dat de rechtsgang nodeloos compliceerde, als rechtvaardigingsgrond voor rechterlijke hervormingen. Daarom stelde de abdis voor de schepenrechtspraak af te schaffen en in plaats daarvan op haar kosten een alleensprekende rechter te benoemen. Na langdurige discussie werd hiertoe op 10 december 1785 inderdaad besloten. Op 22 december 1785 trad Jacob Norbert van der Schoor als *unus-iudex* aan, met als taak 'einem jeden ohne mindeste Rücksicht und unparteyisch Justiz wiederfahren zu lassen'.⁶⁸

Bij het bestuderen van de Pruisische en de Thornse plannen tot hervorming van de schepenrechtspraak valt met name de overeenkomstige aanpak op: zowel Frederik II van Pruisen als Maria Cunegonda van Saksen trachtten door middel van rationele argumenten hun onderdanen te overtuigen van de noodzaak van hervormingen. Een dergelijke benadering kan men onder Maria Theresia ook constateren in de Oostenrijkse Nederlanden, waar de Geheime Raad in toenemende mate draagvlak probeerde te vormen voor wenselijke hervormingen door de gewestelijke justitieshoven een adviserende rol te geven bij het opstellen van wetsvoorstellen, wat met name vanuit Oostenrijks Gelre opmerkelijke resultaten heeft opgeleverd.⁶⁹

Deze voorbeelden laten zien dat op het einde van de achttiende eeuw de invloed van de *Aufklärung* zich tot Oostenrijks en Pruisisch Gelre, alsmede tot het stift Thorn uitstrekte, terwijl hiervan in Staats Opper-Gelder en de Staatse Landen van Overmaze vrijwel nog geen sprake was.

66 A.M.J.A. Berkvens, 'Het Nieuwe Landrecht van Thorn', in: E.C. Coppens (red.), *Honoris Causa. Opstellen aangeboden aan prof. mr. O. Moorman van Kappen*. Rechtshistorische reeks Gerard Noodt Instituut, dl. 42, Nijmegen, 1999, 1-28.

67 Berkvens, 'Het Nieuwe Landrecht van Thorn', 8.

68 Berkvens, 'Het Nieuwe Landrecht van Thorn', 15.

69 Berkvens, "Soumettant cependant le tout au discernement judiciaire de Votre Excellence ..." De prealabele consultatie van het Oostenrijks Hof van Gelre als onderdeel van het wetgevingsproces in de achttiende eeuw', in: Berkvens et al. (red.), *Ten Werentliken Rechte, 151-170*.

10 Ten besluite

Als ik aan het slot van deze uiteenzetting terugkeer naar de titel van mijn bijdrage ‘Vergelijkende rechtsgeschiedenis van de Euregio Maas-Rijn: een driehoeksverhouding’, dan kan ik het volgende vaststellen. In de vroegmoderne periode leidde de opkomst van moderne gecentraliseerde staten in de territoria tussen Maas en Rijn tot een problematische afbakening van invloedssferen tussen de zeventien Nederlanden van Karel V en de overige gebieden van het Heilige Roomse Rijk. Binnen deze ‘grote’ driehoek passen een aantal kleinere driehoeken, zoals de strijd om het hoger beroep laat zien, waar telkens sprake was van concurrentie tussen ‘Nederlandse’ en ‘Duitse’ appelcolleges ten aanzien van in de regio gevestigde rechterlijke instanties. Ook als het gaat om de optekening en systematisering van het gewoonterecht tekenden zich een aantal driehoeken af. De gelijktijdigheid van de homologatie van costumen in de Nederlanden en in het Duitse Rijk manifesteerde zich op verschillende wijzen ook in deze regio. Hierbij werden de rechtsoptekeningen van inmiddels tot de Nederlanden te rekenen gebieden, zoals Spaans Gelre, in sterke mate beïnvloed door de Guliks-Bergse *Rechtsordnung und Reformation*, terwijl omgekeerd, de interpretatie van de Guliks-Bergse *Gerichtsordnung und Reformation* sterk werd beïnvloed door Nederlandse tegenhangers, zoals de Gelderse Land en Stadsrechten.

De in de zeventiende en achttiende eeuw verder doorzettende territoriale desintegratie van het gebied tussen Maas en Rijn leidde tot het ontstaan van nieuwe driehoeken, tussen de Staten-Generaal, de prinsbisschop van Luik en Maastricht in 1632, tussen Madrid/Brussel en 's-Gravenhage ten aanzien van de Landen van Overmaze vanaf 1644, en tussen de Staten-Generaal, de Oostenrijkse Nederlanden en Pruisen ten aanzien van Spaans Gelre. We hebben gezien dat binnen deze nieuwe driehoeken op verschillende wijzen werd omgegaan met de privileges van de ingezetenen en hoe er talrijke parallellen bestonden tussen de bestuurlijke en rechterlijke organisaties in de ten gevolge van de staatkundige verdelingen ontstane nieuwe territoria. Aan de hand van enkele voorbeelden heb ik laten zien welke gevolgen dit had voor de justitiabelen zelf. Daarnaast heb ik aan de hand van twee voorbeelden, het strafprocesrecht en de gebreken van de schepenrecht-spraak ten plattelande, laten zien hoe de verschillende soevereinen gelijkaardige problemen in de regio trachtten op te lossen. Hierbij was vaak een groot verschil in creativiteit naspeurbaar, waarbij opviel dat in delen van deze regio er sprake was van een duidelijke invloed van het Duitse Verlichtingsdenken, zoals in Pruisisch Gelre en in Thorn, terwijl er met name in de Staatse gebieden sprake was van uitblijven van noodzakelijke vernieuwingen. Het institutionele onvermogen van de Republiek der Verenigde Nederlanden speelde daarbij mogelijk een belangrijke rol.

Bij dit alles is het goed op te merken dat een rechtsvergelijkende benadering van de rechtsgeschiedenis van de Euregio tussen Maas en Rijn nog pas in de kinderschoenen staat. Een rechtsvergelijkende analyse van opbouw en inhoud van de gereformeerde landrechten, van de procesordonnanties van de verschillende colleges van hoger beroep, als-

mede van de wetgeving van de verschillende territoria, vormen een uitdaging voor toekomstig rechtsvergelijkend onderzoek.

Summary

In early modern history (16th-18th centuries) the rise of modern centralized states caused many territorial conflicts in the modern Meuse-Rhine Euregion. New sovereigns, building on the legal traditions of their predecessors, confronted with similar problems, found similar or dissimilar solutions in the fields of codification, jurisdiction, penal law and administrative law, which make this region an interesting field for studies in comparative legal history.

Keywords

Comparative Legal History, Euregion Meuse-Rhine

INHOUD Pro Memorie 18 (2016), aflevering 2

Redactioneel		129
Bram van Hofstraeten	Het contractus tinus in vroegmodern Antwerpen	131
Hylkje de Jong	‘Ijdele cavillatien’. Natuurrecht en geleerd recht in een testamentaire zaak bij het Hof van Friesland	153
Louis Berkvens	Vergelijkende rechtsgeschiedenis van de Euregio Maas-Rijn. Een driehoeks-verhouding	169
Elisabeth Bruyère en Matthias Van Der Der Haegen	De invloed van het Burgerlijk Wetboek van 1838 op het Avant-Projet van François Laurent. Geschiedenis van een juridische kruisbestuiving	193
Maartje van de Kamp	Afgeschermd geheugen. Toegang tot de archieven van de naoorlogse berechting van collaborateurs in Nederland en België	211
Matthias Desmet	Allegorie op de Gentse rechtspraak door Jan van Cleef. Vernuftige rechtsiconografie in het Gentse stadhuis op het einde van de zeventiende eeuw	227
Recensies		
Andreas Kinninging e.a. (red.), Montesquieu. Enigmatisch observateur (Kees Cappon) 240; Louis Sicking, <i>La Naissance d'une thallassocratie</i> (Frederik Dhondt) 247; B.C.M. van Erp-Jacobs, <i>Rechtsgeleerdheid, rechtswetenschappen, Law School</i> ; Laurens Winkel en Lodewijk Rogier, <i>Erasmus School of Law en haar voorgangers</i> ; Fred Stevens en Laurent Waelkens, <i>Geschiedenis van de Leuvense rechtsfaculteit</i> (P.J. Knegtman) 249; Marcel Verburg, <i>Geschiedenis van het Ministerie van Justitie, 1940-1945</i> (Mariken Lenaerts) 252		
Over de auteurs		256

